

## حقوق گیاهان از منظر فقه اسلام

دکتر حسن موثقی<sup>۱</sup>

### چکیده

تاریخ گویای این حقیقت است که زمانی که امپراطوریهای باستانی درگیر جنگ، زیاده خواهی و تجاوز به دیگر کشورها و ملل بودند و حیات بشری برای سلاطین فاتح و کشورگشا ارزشی نداشت، اراده خداوند بر این قرار گرفت که بشریت بتواند با آغاز رسالت پیامبران الهی و ترویج ادیان توحیدی از زنجیرهای اسارت هم نوعان خود رهایی یابد و طعم شیرین صلح و ایمان را بچشند. آموزه های اسلام نه فقط ارزشهای حیات انسانی را احیا کرد بلکه با جامعیت و پیشتازی و با کمک از معنویت به تشریح حقوق حیوانات و گیاهان پرداخت و همگان را به رعایت آن ترغیب و تشویق کرد. مطالعه فلسفه حیات و بویژه آموزه های برجسته و بی نظیر اسلام راجع به حقوق گیاهان ما را به این نکته رهنمون می کند که برای داشتن آرامش و سلامت روانی و جسمی باید به حقوق دیگر موجودات از جمله حیوانات و گیاهان احترام گذاریم و جهان را به مکانی زیبا برای زیستن مبدل نمائیم. در این پژوهش قصد داریم به جایگاه حقوق گیاهان از منظر فقه غنی اسلام بپردازیم.

**واژگان کلیدی:** آموزه های اسلام، فلسفه حیات، قواعد فقهی، حقوق گیاهان، مسئولیت پذیری

---

۱ - گروه حقوق، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران Email: Movassaghi@iaut.ac.ir

## مقدمه

با یک نگاه گذرا به راحتی میتوان پی برد که نه تنها حیات بشری با محیط‌زیست پیوند عمیقی دارد بلکه دیگر موجودات از جمله جانوران و گیاهان نیز وابسته به آن هستند و بی توجهی به بهداشت زیست محیطی تدریجاً ما را به سوی انقراض و نابودی سوق خواهد داد. دانشمندان حوزه‌های گوناگون علمی بر این باورند که انسانها نه تنها محیط زیست را به تدریج تخریب و آلوده ساخته‌اند بلکه با تغییر چرخه طبیعی حیات زندگی سایر حیوانات و گیاهان را مختل نموده‌اند برای مثال بی‌توجهی برخی از کشورها در انجام آزمایشات هسته‌ای موجب شده که تشعشعات منتشر شده در هوا موجب توقف رشد گیاهان شده و سالهای متمادی این سکون در رشد گیاهان استمرار خواهد یافت. باران اسیدی نیز از دیگر مصائبی است که موجب خشک شدن زمینهای کشاورزی و جنگلها و وقوع آتش سوزی‌های مکرر و افزایش سیل‌های ویرانگر و دست آخر وقوع پدیده بیابان‌زایی است. تغییرات اقلیمی که نتیجه سوء رفتار انسان با طبیعت است هر روز بیشتر از قبل بر تعداد پناهندگان زیست محیطی می‌افزاید. جنگلها بتدریج در همه جای جهان در حال محوشدن هستند، دامهای موجود برای چریدن هر گیاه و ریشه‌ای را می‌خورند، کاشت زمین برای تحصیل محصولات متنوع بی وقفه ادامه دارد، سموم در انواع مختلف شیمیایی موجب فرسایش خاک گردیده و بیابانها با شدت و سرعت هر چه تمام در حال تسخیر کره زمین هستند که موجب کاهش تنوع زیستی اعم از گیاهان و جانوران می‌شود که خسارتهای جبران ناپذیری را به زیست بومها وارد می‌کند. خشک شدن گیاهان از کم آبی و از بین رفتن پوشش گیاهی از علل طبیعی پیشروی بیابانهاست. از دیگر سونامیهای غیرآبی رایج در سطح خشکی‌ها افزایش میزان قطع درختان یا به اصطلاح جنگل تراشی است. در این راستا تلاش برای افزایش فرهنگ زیست محیطی در میان همه اقشار اجتماعی در کشورهای مختلف در حال جریان است. از آنجا که جنگل‌ها سهم زیادی در جذب دی اکسید کربن دارند بنابراین کشور های جهان می‌بایست با آغاز رنسانس جنگل کاری و احیای جنگلها به بهبود وضعیت محیط‌زیست کمک کنند و خوشبختانه برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد پرچمدار کاشت میلیارد ها اصله درخت در هر سال است و موفق شده که کاشت درخت را در دستور کار دولتها قرار دهد. بدین ترتیب با کاشت و مراقبت از درختان و گیاهان از گسترش آلودگی‌های فرامرزی همانند سیلاب‌ها و شسته شدن خاک جلوگیری می‌شود و آموزش به دامداران برای توقف قطع سر شاخه های درختان برای تامین علوفه دامها می‌تواند مانع از خشک شدن درختان گردد. نابودی جنگل‌ها و افتادن درختان به هر دلیلی احتمال افزایش فرسایش خاک را بیشتر خواهد کرد. اگر حیات طبیعی درختان صدمه ببینند توازن بهداشت هوا نیز بر هم می‌خورد و سلامت روانی انسانها زیر سوال خواهد رفت. با آموزش اهمیت حیات درختان برای بشریت می‌توان از بسیاری از فجایع جلوگیری کرد. هر سال میلیونها جریب از درختان جنگلها قربانی آتش سوزی مهیب می‌شوند که مرگ و میر حیوانات را نیز در پی دارد که با اجرای برنامه‌های آموزش بومیان میتوان تا حد زیادی از این تخریب سوزان و آلوده سازی جلوگیری کرد. بنابراین به نظر می‌رسد که اکنون زمان آن فرا رسیده که با کمک از دو شاخصه توانمندی ادیان الهی و موازین حقوق بشری تا حدی به احیای حقوق گیاهان و نجات جنگلها و درختان پرداخت. اکثر گرفتاریهای زیست محیطی بشر معلول فراموش کردن فلسفه حیات و فقدان آگاهی کافی و ایمان به معاد الهی در پایان زندگی است. مومن نه تنها مراقب نفس و ایمان خود به خدای بزرگ و مهربان است بلکه به همه آفریده های الهی به دیده امانت و

نعمت می‌نگرد و در این بین تعالیم اسلام راجع به محیط‌زیست و گیاهان مثال زدنی است که در غالب سوره‌های مبارکه قرآن مجید و احادیث و روایات معصومین(ع) قابل تامل و تفکر است. با اندکی تعمق به پاره‌ای از این گنجینه‌های معنوی میتوان به عمق احترام دین اسلام به گیاهان و دیگر موجودات مخلوق پروردگار پی برد و از آنها برای زندگی سرمشق و الگو گرفت. اصول و قواعد فقهی در مورد مبانی حفاظت از گیاهان چنان دقیق و پاسخگو است که برای درک حقوق گیاهان بهترین بستر را فراهم کرده و می‌تواند در آموزه‌های علمی بکار گرفته شده و به بهبود وضعیت محیط زیست بویژه گیاهان منجر شود. در این پژوهش قصد داریم از این آموزه‌ها به سوی آشنایی با حقوق گیاهان حرکت کنیم و چهارچوبی منطقی برای تکلیف انسانها در قبال محیط زیست اطراف خود طراحی و به صورت قواعد امره الزام آور به همه انسان‌ها معرفی کنیم، باشد که شاهد لبخند زدن گیاهان نسبت به خود باشیم.

### مبحث اول: اهمیت گیاهان در حیات بشری

زمانی که پروردگار حکیم و مهربان اراده کرد که جهان را بیافریند نعمات ارزشمند و گرانقدری در آن قرار داد که یکی از مهمترین آنها درختان، گیاهان و پوشش سبز طبیعت بود که همه موجودات جهان به نوعی به آنها نیازمندند و نیروی حیات مجدد را از آن الگو برداری می‌کنند. دین اسلام نیز در آموزه‌های معنوی خود به این مهم اهتمام ورزیده و طی آیات مکرری در قرآن کریم یاد آور قدرت بی‌پایان و حکمت متعالی خدای دانا و حکیم گردیده است که چگونه از دانه‌ای کوچک، درختی تناور را می‌رویاند. به همین جهت است که خدای زیبا و مهربان از انسان‌ها میخواهد که با سرلوحه قرار دادن ارزشهای الهی با دیگر آفریده‌های پروردگار بر اساس عقلانیت و منطق و معنویت رفتار کند و متوجه باشد که نتیجه هر عملی به وی باز خواهد گشت (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۶).

بدین ترتیب در کتب دینی توصیه شده که نگاه معنوی به محیط زیست و طبیعت داشته باشیم (همان، ص ۱۷). امروزه بسیاری از علمای صاحب نظر بر این باورند که در دنیای مدرن و پیچیده کنونی بهترین ابزار حفاظت از طبیعت و محیط‌زیست، اعتقادات محکم دینی است (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۱۰) و موضوعات مرتبط با طبیعت و محیط زیست به لحاظ ارتباط با موازین حقوق بشر ارتباط نزدیکی با علوم انسانی دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۶۵) و نگاه به جنگلها و درختان سر به فلک کشیده و طبیعت آراسته شده هر انسان عاقلی را به یاد عظمت و جلال آفریدگار بی همتا می اندازد و با شادی پیشانی سپاس برزمین می ساید. محیط زیست مخلوق اوست و چنین اراده کرده که انسان با زندگی در آن به شادی و نشاط واقعی دست یابد (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۸). بدین ترتیب به همان نحو که قرآن بیان فرموده زمین در اختیار انسان قرار داده شده و تخریب و آلوده‌سازی قسمتی از آن به هر بهانه ای ممنوع و گناه است (همان، ص ۱۹) و این از مفاخر دین مبین اسلام است که حتی در جنگها نیز صدمه به محیط‌زیست و سرزمین دشمن ممنوع اعلام شده است و همانطور که قرآن کریم فرموده از انسان خواسته شده که در آباد کردن زمین بکوشد (طیبی و دیگران؛ ۱۳۹۵، ص ۱۰۴). در اسلام حفاظت از محیط زیست به صورت ممنوعیت اسراف و استفاده صحیح از آن، ممنوعیت قطع اشجار بویژه اگر حامل میوه نیز باشند و منع هرگونه بهره برداری و سوء استفاده از طبیعت در شرایط جنگ و صلح مقرر شده است (همان، ص ۱۰۵). اصولاً باورهای دینی از قوانین موضوعه و جاری کشورها تاثیرگذارتر است. انسانهای مومن در همه ادیان الهی به گیاهان و محیط زیست به عنوان مخلوقات خداوند می نگرند و از انجام هرگونه رفتار نابخردانه که توازن طبیعت یا اسراف محسوب می شود اجتناب می‌کنند. امروزه

میتوان با توجه به ظرفیتهای کم نظیر ادیان توحیدی، محیط زیست و گیاهان را از انقراض، تخریب، نابودی و آلودگی نجات داد. نتایج پژوهشهای اخیر دانشگاه هاروارد<sup>۱</sup> بیانگر این مطلب مهم است که ادیان قادرند نیرویی کارآمد برای ایجاد حس مشترک برای توقف سوء استفاده بشر از محیط زیست و گونه های متنوع حیات باشند و به بی تفاوتی ها نسبت به محیط زیست پایان دهند (موسوی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۵). بدین ترتیب مقدمه اعمال حمایت از حقوق بشر، حفاظت از گیاهان و محیط زیست است که واجد وصف تعهدات اخلاقی انسانهاست. افزایش موج پناهندگان زیست محیطی در سالهای اخیر دلیل بر هم خوردن توازن محیط زیست است به عبارت دیگر عامل نه دهم حوادث موجود در جهان تغییرات جوی است. اکنون زمان مسئولیت پذیری کشورهای صنعتی در باب تغییرات آب و هوایی است که این تغییرات معلول مداخلات انسانهاست (میرترابی و دیگران، ۱۳۹۵، صص ۴۹۰ تا ۴۹۳). گفته شده که برخی از انسانهای حریص با انهدام گیاهان موجبات کاهش غذای هموعان خود و دیگر موجودات را فراهم می آورند و حیات جمعی همه موجودات و حتی خود را به خطر می اندازند. آلوده شدن آبهای زیرزمینی و صدمه دیدن نوار وان آلن یا لایه ازن از مصادیق بارز این تجاوزات بشری است (حسینی؛ ۱۳۸۲، ص ۳۳). کاشت درختان و مراقبت از زمین موجب شادابی همه موجودات در حال حیات میباشد اعم از انسان، حیوان و گیاهان و این اشاره به مقام ارزشمند و متعالی گیاهان در گفتار بزرگان است (همان، ص ۳۴). در آموزه های دینی همه ادیان توحیدی، بشر نماینده خدوند در این کره خاکی معرفی شده که وظیفه دارد در حفاظت از نعمات و عطایای الهی از جمله محیط زیست و گیاهان بکوشد و از تخریب و نابودی آنها که اسراف نیز محسوب می شود بپرهیزد (ولایی، ۱۳۸۸، صص ۲۲ و ۲۳). بدین ترتیب حفاظت از گیاهان و ممنوعیت آلوده سازی یا تخریب محیط زیست از بهترین مصادیق فریضه گرانقدر امر به معروف و نهی از منکر میباشد که مسلمانان به آنها توصیه اکید شده اند (طیبی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۱۰۷). نتیجه اینکه اگر گیاهان و جانوران نیز همانند انسانها از عناصر حیات تلقی شوند همانطور که ما قائل به حقوق بشر برای آنها هستیم بنابراین برای گیاهان و حیوانات نیز باید قائل به حقوق باشیم (موسوی؛ ۱۳۹۵، ص ۱۹۱).

از نظر علمی اثبات شده که گیاهان تاثیر فراوانی بر زندگی انسانها می گذارند. با ایجاد توازن در هوا و بارش باران به عنوان ذخیره غذایی حیوانات و انسانها نقش خود را به بهترین وجه ایفا می کنند. تقریباً در اکثریت غذای انسانها گیاهان جایگاه مناسبی یافته اند و قادرند با ایجاد ریشه های محکم مانع فرسایش خاک و حرکت آب به صورت سیلاب گردند که هیچ نیرویی را یارای مقاومت در برابر آن نیست (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۹۷). گیاهان قادرند با تعامل با آب و دیگر عناصر موجود در طبیعت غذای حیوانات و انسانها را تولید کنند (ولایی، ۱۳۸۸، صص ۴۱ و ۴۲). بدیهی است که میتوان با بهره گیری از ادبیات غنی اسلام به تدوین شیوه های صحیح حفاظت از محیط زیست در سطوح ملی و بین المللی مبادرت ورزید و به تمام نگرانیهای بشری پایان داد (طیبی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۱۱۱). برای مثال از این حکم اسلامی که حفاظت از گیاهان یک عمل صالح محسوب می شود و انهدام محیط زیست امری مذموم است که مورد غضب خداوند است میتوان اوج توجه اسلام به محیط زیست را به تصویر کشید (موسوی، ۱۳۹۵، ص ۱۹۴). اصلاً بقاء بشر موقوف به دسترسی به غذای سالم است که از نظر متخصصان تغذیه، فقط گیاهان هستند که میتوانند یک منوی تغذیه سالم را برای انسان فراهم آورند بدون کوچکترین عوارض فیزیولوژیکی (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۰). اسلام از مسلمانان میخواهد که نه تنها در حفاظت از محیط زیست بکوشند

1 - Harvard university

بلکه با کاشت درخت و منع هر نوع آلوده سازی محیط زیست سالمی را نیز فراهم نمایند به طوری که قطع درختان میتواند باعث نزول عذاب الهی گردد. بدین ترتیب یکی از مصادیق صدقات جاریه غرس اشجار بود بدون توجه به ثمرات آن (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۳). مطابق آخرین استانداردهای بین‌المللی قیمت و ارزش هر درخت که بیش از صد سال عمر کرده ۲۰۰/۰۰۰ دلار است (محمدی، ۱۳۸۸، ص ۲۴). به تجربه ثابت شده که دستیابی به منافع کوتاه مدت و تصمیمات اومانیستی زمینه ساز آلودگی و انهدام گیاهان و محیط زیست است (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۵۹) و آخر الامر اینکه حضور در طبیعت و مشاهده درختان و مراتع سبز بهترین داروی طبیعی پاره ای از بیماریهای روانی و روحی است و امید را که گرانباترین نعمت خداوند به انسان در روزهای سخت است یاد آورند. (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۱).

### مبحث دوم: فلسفه حفاظت از گیاهان

در اعصار گذشته انسان فقط از بابت غذا و مسکن در تکاپو بود اما با آغاز زندگی جمعی در اجتماع به تدریج پاسداری از نظم عمومی و محیط زیست به یکی از اصیل ترین آرمانهای بشری تبدیل شد. بدین ترتیب با انفجار جمعیت، توجه به گیاهان و محیط زیست انسانی، گیاهی و حیوانی دوجندان شد و حفاظت از جنگلها و درختان به آرمانی ارزشمند مبدل گردید و تلاش گردید که توازی میان بقاء گیاهان و نیازهای انسانها و حیات وحش بوجود آید که این خود ضرورت تغییر در نگرشهای درحال تکامل را برای بشر ایجاب کرد زیرا که در یک جمله باید اذعان داشت کره زمین ارزش حفاظت را دارد. پس باید برای داشتن جهانی سالم بکوشیم و ضمن بهره گیری از محیط زیست و گیاهان به فکر نسلهای آینده نیز باشیم. در یک گمانه زنی میتوان گفت که فلسفه حفاظت از گیاهان استدلالهای متفاوتی را پذیرا است از جمله اینکه حفاظت از گیاهان انعکاس یک حس جمعی و ضرورت تامین رفاه همه ملل است چرا که همه موجودات حق حیات دارند. تمام انسانها و گیاهان و حیوانات به یک اندازه سهم و حق مشترکی از سیستم اکولوژیک دارند بویژه که هم حیوانات و هم انسانها به گیاهان اعم از خوراکی و غیرخوراکی متکی هستند. بدین ترتیب بسترسازی فرهنگی بهترین ابزار حفاظت از گیاهان است (موثقی، ۱۳۹۰، صص ۴۰ و ۴۱). امروزه برخی از صاحب نظران محیط زیست برای فلسفه حفاظت از گیاهان دو مبنای دیدگاه مادی و الهی را برشمرده اند. آنهایی که دیدگاه معنوی و الهی دارند حفاظت از محیط زیست را در واقع در عمل به تعهدات و تکالیف ایمانی خود میدانند و در نقطه مقابل نفع طلبان قرار دارند که سود اندک را بر هر مصلحت ترجیح میدهند (فهمی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۵). در بسیاری از اوقات کسانی که محیط زیست را آلوده کرده و یا تخریب مینمایند فراموش کرده‌اند که خاک بدون گیاه و آب، زمین موات محسوب می‌شود که نه امیدی را می‌گستراند و نه نشاطی را از خود ساطع می‌کند اما هر سال در اواخر زمستان با دمیده شدن روح حیات در آن از سوی پروردگار قادر برکات بیشماری از خود متجلی میسازد (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۲). آموزه‌های دینی با تشویق به کاشت اشجار و پاکیزه نمودن حیات بشری، زندگی با نشاطی را برای همه موجودات رقم می‌زنند (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۹۰). بدین ترتیب فلسفه حفاظت از محیط زیست و گیاهان تلاش برای حفظ پیوند میان مجموعه‌های گیاهی و جانوری و انسانی است که از یکدیگر تاثیر می‌پذیرند و وجود یکی برای بقاء دیگری ضرورت دارد (فهمی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۷). گیاهان نشانه‌ای از عظمت و قدرت خداوند می‌باشند که چگونه پروردگار دانه‌ای کوچک یا شاخه‌ای خشک را امر به رویش میدهد و او سبز میشود و همین اندازه معجزه خداوند برای تقویت ایمان به او کفایت می‌کند که او قادر است در آخرت رستاخیز را برپا دارد و حقانیت پیش بینی های کتب الهی را به

اثبات رساند و تنها یاد اوست که میتواند دل‌های غمگین را به شادی و ایمان واقعی و آرامش معنوی سوق دهد (حسینی، ۱۳۸۲، صص، ۱۰۹ و ۱۱۰). توجه به این ارزشها بود که موجب شده مومنین صدراسلام در پاکیزگی و بهداشت محیط زیست به متمدن‌ترین ملل دنیا در مقایسه با امپراطوری مقتدر روم، یونان، ایران و مصر باستان و هم‌ینطور امپراطوری کره، ژاپن، چین و مایاها مبدل شوند و تمدن شگرفی را بیافرینند که بعد از هزاران سال همچون آفتاب تابان در حال درخشیدن است (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۲). بدین ترتیب از نگاه یک معتقد به باورهای الهی تا زمانیکه انسان در این کره خاکی در حال حیات است محتاج گیاهان است و توجه به درختان و گیاهان عمل نیک محسوب میشود که پاداش معنوی را برای مومنان به این تعالیم در پی دارد (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۴). بدین ترتیب از هر زاویه‌ای به گیاهان نگاه کنیم بویژه فلسفی، باید مراقبت از محیط‌زیست و گیاهان را یک تکلیف توأم با نشاط به حساب آوریم و به آن عمل کنیم.

### مبحث سوم: آموزه‌های فقهی در باب حقوق گیاهان

در آن روزهایی که پروردگار مهربان کتاب مقدس قرآن را بر وجود نازنین پیامبر اعظم (ص) نازل میفرمود نه تنها اصول صحیح اخلاقی و ارزشهای انسانی به بشریت ارائه گردید بلکه اهمیت و نحوه رفتار با دیگر نعمات الهی از جمله محیط زیست و گیاهان نیز آموزش داده شد. بدین ترتیب از منظر قرآن کریم گیاهان از نشانه‌های قدرت خداوند بوده که موجب رفع نیازهای مادی و معنوی بشر می‌گردد و شادی و امید را برای وی به ارمغان می‌آورد به طوری که به منع قطع درخت توصیه کرده و کاشت درخت را یک فضیلت معرفی نموده است و برای مثال خرما را مثال بارزی برای سودمندی گیاهان شناخته است (همان، ص ۲۲). قرآن کریم در آیات شریفه خود به بارش باران اشاره دارد که چگونه زمین خشک و مرده را حیات می‌بخشد و مومنان را به شباهت رستاخیز با نمو مجدد گیاهان از خاک فرامیخواند (ولایی، ۱۳۸۸، صص ۳۲ و ۳۳). موازین فقهی از جمله قاعده لاضرر یا اتلاف و دیگر قواعد ارزشمند می‌تواند زمینه حفاظت از گیاهان را فراهم نماید. در راستای انطباق قاعده اتلاف با نابودی گیاهان باید گفت که مرتکب در صورت اتلاف گیاهان مسئولیت مدنی داشته و باید پاسخگویی خسارات وارده یا بازگشت شرایط به وضعیت سابق باشد و فرقی نمی‌کند که این اتلاف از طریق آتش‌سوزی عمدی و تخریب یا تبدیل جنگلها به مزارع کشاورزی یا ویلا و قطع درختان و جنگل‌تراشی باشد (عرب احمدی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۳۹). یکبار دیگر متذکر می‌شویم که موازین فقهی اسلام ظرفیت و توان کافی برای تدوین احکام ضروری در جهت حفاظت از محیط زیست و گیاهان را دارد و فقه قادر است که مشکلات بشر را از تولد تا مرگ حل و فصل نماید. (فهیمی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۱۹). هم‌ینطور از جهت مبانی حفاظت از گیاهان و محیط زیست میتوان به قاعده ارزشمند تسبیب نیز اشاره کرد که مقرر میدارد که شخص یا عامل مسبب و باعث ورود اتلاف به گیاهان مسئول جبران خسارت است چرا که می‌توانست مثلاً با فعل خود مسیر حوادثی نظیر آتش‌سوزی جنگلها را عوض کند تا اصلاً اتفاق نیفتد اما این تکلیف را انجام نداده است (عرب احمدی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۴۱). گفته شده که این آموزه‌ها بر مبنای سه شاخصه مهم نظم، توازن و تناسب وضع گردیده‌اند و قادرند که ابهامات زندگی انسانها را برآورده سازند (طیبی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۹۹). جالب اینکه عمل رویاندن گیاهان نه به انسان که به خداوند و اراده حکیمانه وی نسبت داده شده که برای صاحبان خرد نشانه‌ای از عظمت و جلال پروردگار است (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۲۳). در آیات نورانی قرآن با بیانی زیبا و خارق‌العاده از تاثیر گیاهان بر روح شریف انسانی مطالب ارزشمندی آورده شد که در خور تحسین است (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۳۴) و اساساً در باب بی توجهی

به آنها آمده که قطع درختان میوه موجب نزول عذاب خواهد شد (موسوی، ۱۳۹۵، ص ۱۹۵). در قرآن کریم از کشاورزی و کاشت گیاهان سخن گفته شده و این دو را اعمالی ارزشمند معرفی گفته شده و فقها در طول تاریخ فقه اسلامی در باب آن احکام جالبی را استنباط و تدوین کرده اند که در خور تأمل است (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۲۴) از جمله قاعده لاضرر که مقرر میدارد که ایجاد آلودگی در محیط زیست و انهدام گیاهان که موجب تضرر عموم بشریت میگردد از مصادیق بارز ضرر بوده که از نظر اسلام عملی ممنوع و قابل سرزنش است (عرب احمدی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۴۴). قرآن کریم در فرازهایی از آیات خود به تاثیر گیاهان بر روان انسان اشاره دارد که چگونه نگاه به گیاهان و گلها هر نوع افسردگی و غصه را زایل می کند که در روایات معصومین (ع) هم این مطلب به دفعات مشاهده می شود (ولایی، ۱۳۸۸، صص ۳۶ و ۳۷). در نتیجه فرمان قرآن به انسان آبادانی زمین است و نه ویران ساختن آن (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۸).

توجه به سه اصل ارزشمند فوق در قانونگذاری و صدور احکام قضایی میتواند تا حد زیادی از ورود خسارت به گیاهان جلوگیری کند و مرتکبین با پرداخت خسارت که در عرف به عنوان مجازات نقره داغ مشهور است از تکرار هر نوع عمل صدمه زننده به گیاهان و درختان اجتناب می کنند و به آشتی با تکالیف شرعی شان که همانا حفاظت از محیط زیست است مبادرت می ورزند. در اسلام قاعده منع ضرر بر جلب منفعت ارجحیت دارد و اسلام با احکام درخشان خود آرامش و بهداشت را به جوامع اسلامی هدیه کرده است که از این بابت باید سپاسگزار خداوند متعال و رسول بزرگوارش (ص) باشیم. اسلام از آسیب به محیط زیست تحت عنوان اعمال حرام و ممنوع یاد کرده و فرهنگ حفاظت از گیاهان را با ابتکار تمام با جمع بندی منافع مادی و معنوی تدوین و اعلام کرده است (عرب احمدی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۴۶). به راستی فقه غنی اسلام میتواند بسیاری از مصیبت های عارض برای بشریت را برطرف کند و نسل های کنونی و آینده با تدبیر و بصیرت از ناهنجاری هایی مانند تخریب محیط زیست و آلودگی های متنوع رهایی بخشد. زمانیکه مقرر میدارد که بهره گیری از درخت کاشته شده برای کسیکه آن را کاشته تا روز قیامت ثواب و صدقه محسوب می شود کیست که نسبت به این فوز عظیم بتواند بی تفاوت باشد (هلالی و دیگران، ۱۳۹۵، صص ۷۷۵ و ۷۷۷). قرآن کریم با کلام روشن خود ندا میدهد که این خداوند است که آب را از آسمان جاری کرده و زمین را به سبزی مبدل میکند و گونه های متنوع گیاهان را به صورت درهم تنیده می رویند (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۶۰). قرآن کریم توجه به این نعمات الهی را سرچشمه آگاهی برای انسان معرفی کرده بویژه که در برخی از آیات مبارک به آنها سوگند یاد کرده است (فهیمی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۳۲).

بدین ترتیب یکی از موارد حتمی فساد در زمین قطع درختان و جنگل تراشی می باشد که موجب انقراض گونه های گیاهی و جانوری خواهد شد. در اسلام کاشت درخت حلال ترین و پاکیزه ترین کارها شناخته شده و در ازای هر میوه اش شخص باغبان به ثواب الهی دست خواهد یافت. حتی پیامبر (ص) قبل از جنگها به جهادکنندگان می فرمودند که از قطع هر نوع درخت بویژه خرما اکیداً بپرهیزند (موسوی، ۱۳۹۵، صص ۱۹۹ و ۲۰۰). بنابراین به نظر اکثریت فقها اموالی نظیر محیط زیست و گیاهان جزو مشترکات عمومی محسوب می شوند که نابودی یا تخریب آن به کسی اجازه داده نشده و کسی حق ندارد به خاطر منافع دنیوی خود آنها را قطع کند ضمن اینکه همه آحاد جوامع اسلامی وظیفه پاسداری از گیاهان را عهده دارند و در اسناد مصوب کشورهای اسلامی نظیر اعلامیه اسلامی حقوق بشر قاهره در ۱۹۹۰ قطع درختان و دیگر اشکال تخریب گیاهان ممنوع شناخته شده است (هلالی و دیگران، ۱۳۹۵، صص ۱۰۰ و ۱۰۱). در قرآن کریم کلمه نعمت و برکت و رزق برای

گیاهان بکار رفته که هر یک از آنها بویژه درخت خرما آیت شناخت قدرت خداوند معرفی شده که رویاندن آنها را به خود نسبت داده است (حسینی، ۱۳۸۲، صص ۹۸ و ۹۹). به نظر میرسد که در فقه و با کمک از نصوص آن میتوان برای عامل قطع درختان یا تخریب محیطزیست مبنای مسئولیت مطلق را مطرح کرد و عرف را تقویت کننده آن دانست که پذیرش برتری مسئولیت مطلق بر مسئولیت ناشی از تقصیر در مجامع حقوقی جایگاه خود را یافته است (هلالی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۷۸۱). همینطور میتوان از قاعده ضمان به عنوان ابزار نیرومند حفاظت از طبیعت و گیاهان بهره گرفت (موسوی، ۱۳۹۵، ص ۲۱۲) بدین ترتیب میتوان همگان را با استفاده از شاخصه‌های فرهنگی به رعایت حقوق گیاهان تشویق کرد و حیات مجدد محیطزیست را شاهد بود (طیبی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۱۰۳) به عبارت دیگر در اسلام محیطزیست امانتی است در ید انسان که از آن به استفاده توأم با مسئولیت‌پذیری توصیه شده تا تکامل معنوی و قرب رحمت حق را موجب شود (فهیمی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۸۵). در اسلام به کسی که در حال انجام تشریفات حج می‌باشد اجازه کندن درخت یا گیاه داده نشده و این بهترین آموزش برای انسانها به جهت داشتن رفتار صحیح با دیگر مخلوقات خداوند است (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۴۴). بدین ترتیب قطع درختان از موارد تحقق اسراف شمرده شده و مسلمانان از آن نهی گردیده‌اند (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۴۳). همینطور با لحاظ قاعده ملازمه که حکم شرع را برای عقل و بالعکس حجت میداند حفاظت از گیاهان عملی است واجب (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۷).

#### مبحث چهارم: گل واژه‌های پیامبر اعظم (ص) و معصومین (ع) در باب حقوق گیاهان

بعد از بهره‌گیری از کلام نورانی قرآن کریم میتوان به آموزه‌های ارزشمند و جهانی پیامبر (ص) و دیگر معصومین (ع) نیز با قوت هرچه تمام استناد جست و نسبت به محیطزیست و گیاهان احساس مسئولیت بیشتری نشان داد از جمله اینکه حضرت نبی اکرم (ص) به لشکریان اسلام دستور داده بودند که در طول جنگها علاوه بر رعایت موازین حقوق انسانی کسی از رزمندگان نباید محصولات درختان را سوزانده یا به هر نوع دیگری از بین ببرد. همچنین تاکید داشتند که گیاهان را ریشه‌کن نکنید و هیچ درختی از جمله درخت خرما را قطع نکرده و درختانی که ثمره آنها میوه است را از بین نبرید (طیبی و دیگران، ۱۳۹۵، صص ۱۰۳ و ۱۰۴). همینطور از امام صادق (ع) نقل است که نگاه به گیاهان سرسبز چهره انسان را روشن و درخشان می‌کند و لذتی وصف‌ناپذیر برای انسان به ارمغان می‌آورد که قابل مقایسه با هیچ لذتی نیست (موسوی، ۱۳۹۵، ص ۱۹۰) در فراز دیگری رسول الله (ص) میفرمودند که آب دادن به یک درخت به اندازه آب دادن به یک مومن دارای پاداش است و کاشت درخت و ترویج فضای سبز از افتخارات اسلام است که موجب نجات انسان از عقوبت اعمال خود در آخرت میشود (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۰).

اسلام کاشت درخت را همپای اعمال صالحی چون یاد دادن علم و احداث مساجد احتساب کرده که نشان از جایگاه ارزشمند محیطزیست نزد اسلام دارد. اکنون میتوان فهمید که کاشت درخت در صحاری و بیابانها تا چه اندازه میتواند جلو طوفان شن یا ریزگردها و سیلابها را بگیرد و بشر تازه امروز به برخی از منافع پنهان درخت و گیاه پی برده است (همان، ص ۲۷۳). همینطور حضرت علی (ع) میفرمودند که کسی که موجبات نابودی درختی را فراهم آورد یا مزرعه‌ای را خراب کند هم مسئولیت پرداخت خسارت را عهده‌دار است و هم اگر با سوءنیت توأم باشد توسط حاکم تعزیر شرعی شود (عرب احمدی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۴۰). دیگر امامان معصوم (ع) نیز در باب گیاهان روایات ارزشمندی را بیان فرموده‌اند از جمله کلام



گهربار امام کاظم (ع) که روشنایی چشمان را نتیجه نگاه به گیاهان در حال رشد معرفی کرده و امام رضا (ع) نگرستن به مناظر سبز را زائل کننده‌ی بیماریهای روحی دانسته‌اند (فهیمی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۳۳). امام صادق (ع) در سلسله درسهایی که به مفضل از شاگردان فاضل آن امام همام می‌دادند فرمودند که ای مفضل درخت (گیاهان) برای انسان خلق شده ولی حفاظت و آبیاری و نگهداری از آن بر عهده‌ی انسان نهاده شده است (فلاح‌زاده ابرقویی، ۱۳۹۰، ص ۴۵) در فراز دیگری از سخنان عالیقدر حضرت سجاد(ع) آمده که مورد نفرین است کسی که زیرشاخه‌های درختان میوه آلودگی ایجاد کند و امام صادق (ع) نیز میفرمودند که عملی پاکیزه‌تر و حلال‌تر از کاشت درخت وجود ندارد و در آخرت شاهد رونق درختکاری خواهیم بود (فهیمی و دیگران، ۱۳۹۳، صص ۷۴ و ۷۵). حتی پیامبر اکرم (ص) عمل کسی را که درخت می‌کارد مصداق پرداخت صدقه میدانند و گیاهان تا موقع درو در حمایت فرشتگان هستند و با صدمه دیدن آنها به نفرین فرشتگان دچار میشوند. همینطور حضرت علی (ع) یکی از دلایل طول عمر بشر را وجود درخت در اطراف محل سکونت انسان معرفی کرده‌اند (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۴۲). حضرت امام صادق (ع) در توضیح منافع درختان برای مفضل بیان میفرمایند که این میوه‌ها خوراک انسان‌ها هستند و حیوانات از کاه علوفه می‌خورند و برای برافروختن آتش به هیزم مراجعه می‌کنیم و چوب را کاربردهای گوناگونی است و همه این منافع را مدیون گیاهان و درختان هستیم (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۱). پیامبر گرامی (ص) میفرمودند که درختانی که میوه میدهند را نباید قطع کرد و کشت و زرع را نباید سوزاند و اصولاً هیچ‌گونه درختی را نباید ساقط کرد و به فرموده امام صادق (ع) خداوند درخت را برای انسان خلق کرد که مراقب آن باشد (ولایی، ۱۳۸۸، صص ۴۳ و ۴۴). همینطور به مفضل میفرمایند که خداوند به گیاهان برکت داده که با کاشت یک دانه به صدها دانه تبدیل شوند که بذر سال آینده و خوراک انسان و حیوان تدارک دیده شوند و خداوند با چه ظرافتی برخی از دانه‌ها را درون غلاف می‌رویاند و جالب اینکه آن مقدار از دانه‌ها که پرندگان می‌خورند روزی آنهاست و به کشاورز و زارع تعلق ندارند (فلاح‌زاده ابرقویی، ۱۳۹۰، صص ۱۰۹ تا ۱۱۱).

درختان موجوداتی هوشمند هستند و زمانی که مشرکان از پیامبر (ص) معجزه‌ای خواستند درخت با فرمان پیامبر (ص) و به اذن خداوند قادر و دانا حرکت کرد و به نزد رسول الله (ص) آمدند (ولایی، ۱۳۸۸، صص ۶۱ و ۶۲) و در روایتی از امام موسی بن جعفر (ع) نقل شده که پیامبر (ص) از زیبایی میوه‌ی ترنج و سیب سرخ شگفت‌زده میشد. از این روایات نتیجه می‌گیریم که درختان و گیاهان نابودکننده غم و غصه انسان بوده و شادی را جایگزین آن می‌کنند و نور معنویت و بندگی به درگاه خداوند را در دل انسان روشن می‌کنند و به روح که محتاج زیبایی است غذای معنوی میرساند (حسینی، ۱۳۸۲، صص ۱۰۷ و ۱۰۵) و آخر الامر اینکه فقه اسلام با استعانت از اصول و قواعد فقهی نظیر قاعده لاضرر، قاعده اتلاف، قاعده تسبیب و ممنوعیت فساد در زمین و مسئولیت حفظ بقای انسان به بیان حقوق گیاهان پرداخته و همه انسانها را به رعایت حقوق این موجودات زیبا و فرحبخش توصیه کرده است (فهیمی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۸۶).

### نتیجه‌گیری

مطابق اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران کلیه‌ی قوانین مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر اینها باید بر اساس موازین اسلامی باشد ... بدین ترتیب مقررات مربوط به محیط‌زیست و حفاظت از گیاهان نیز مطابق این اصل باید مبتنی بر موازین تابناک اسلام باشد که در کلام گهربار و روح‌بخش قرآن کریم، سیره‌ی نبوی (ص) و دیگر

معصومین (ع) تجلی یافته که توجه به آن موجب حل مشکلات دنیا و آخرت انسان امروز است. در هزاره‌ی سوم با افزایش مستمر جمعیت جهان و در اثر سوء استفاده بشر از محیط‌زیست توازن طبیعت برهم خورده و اکنون شاهد فجایعی نظیر گرم شدن زمین، تغییرات اقلیمی آب و هوا، سیلاب‌های مرگبار، ذوب شدن یخچال‌های دو قطب شمال و جنوب، انقراض گونه‌های متنوع جانوری و گیاهی و آتش‌سوزی‌های مکرر جنگل‌ها به همراه جنگل‌تراشی، بارش باران اسیدی، مسمومیت جهانی مواد غذایی با انواع سموم در حال چرخش، ایجاد شکاف در لایه ازن، انجام گاه و بیگاه آزمایشات هسته‌ای آلوده‌ساز توسط پاره‌ای از کشورهای جهان، خشکسالیها، کمبود آب آشامیدنی، آلودگی دریاها و اقیانوسهای جهان با نفت تانکرهای نفتکش، گسترش بیماریهای خطرناک، تغییر مسیر آبهای زیرزمینی، آلودگی هوا با انواع گازهای رها شده از کارخانجات و اتومبیلها و ریزگردهای فراملی هستیم که تمامیت اکوسیستم حیاتی را در آستانه ویرانی قرار داده است که به این موارد باید بحث وارونگی هوا را نیز افزود که چهره زمین را تغییر داده و بشریت امروز فراموش کرده که با آلوده ساختن کره زمین و قطع درختان و انقراض جانوران دلیلی برای تبسم بشر باقی نخواهد ماند. این یک حقیقت است که جنگلها قبل از انسان و بیابانها بعد از انسان بوجود آمده‌اند و به راحتی می‌توان نقش منفی و مداخله‌گر انسان را در تغییر توازن طبیعت لمس کرد که چه سان قصد داریم به حیات در کره زمین پایان دهیم آن هم به دلیل جهالت و نادانی و این رفتارها پایانی ندارند. در این جهان، تنها نیروی قدرتمندی که می‌تواند به این نابسامانی‌ها پایان دهد و آرامش را به زندگی بشر بازگرداند آموزه‌های ادیان توحیدی است که دارای ظرفیتهای فراوانی برای تغییر در نگرش و رفتار انسانهای همه نقاط جهان است. تا زمانی که افکارمان تغییر نکند وضعیت محیط‌زیست بهبود نخواهد یافت. اکنون می‌توان مطمئن بود که میزان قربانیان تغییرات زیست‌محیطی از میزان جنگلها بیشتر است و دیو نفس در حال نابود کردن تمام ارزش‌های بشری، جانوری و گیاهی است و انقراض گونه‌های جانوری، گیاهی و حتی انسانی در آینده نزدیک دور از واقعیت نیست. انسان جانشین خداوند در روی زمین است و این جانیشینی برای بشر مسئولیت آفرین است. همانطور که هم‌اکنون تنوع موازین حقوق بشر به صورت سه نسل حقوق مدنی و سیاسی، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و حقوق جمعی یا همبستگی شاهد هستیم به‌طور قطع در مورد حیوانات و گیاهان نیز ملزم به رعایت حقوق آنها می‌باشیم و بهترین دلیل وجود این حقوق کلام خداوند در کتب الهی و سیره پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) است که گوش جان سپردن به آن هر دل بی‌تفاوت و مرده‌ای را احیاء می‌کند. بنابراین در راستای رعایت حقوق گیاهان باید به صورت جدی مراقب باشیم که: به موقع گیاهان را آبیاری کنیم، شاخه‌های آنها را نشکنیم، ریشه درختان و گیاهان را در سموم و زباله غرق نکنیم، همه گیاهان اعم از میوه‌دار و بدون میوه را دوست داشته باشیم و به هر دو با عدالت توجه و رسیدگی کنیم، از آتش زدن گیاهان اجتناب نمائیم و متوجه باشیم که نباید با ریختن زباله در محل رشد و حیات گیاهان آنها را به سوی آفت‌های مرگ‌زا سوق دهیم و از چیدن میوه‌های نارس خودداری کنیم و ضایعات نفتی یا روغنی یا مواد شوینده را به سوی ریشه گیاهان روانه نسازیم و بدانیم که گیاهان نیز دارای روح و غریزه هستند و از بی‌نظمی و سوء استفاده و هر رفتار نابهنجاری بیزارند. باید این موضوع را به خود بقبولانیم که گیاهان و حیوانات نیز همانند ما انسان‌ها حق حیات دارند و نماد امید و نشاط و سرور در این جهان می‌باشند. به نظر میرسد که باید به نوعی درصدد آموزش و فرهنگ‌سازی امر حفاظت از محیط‌زیست و گیاهان باشیم و هرکس در هر شغلی که هست در هر فصلی یا اگر امکان داشت در هر ماهی یک درخت بکارد تا زمین در هیچ زمانی خشک و لم‌یزرع دیده نشود. نباید فراموش کنیم که محیط‌زیست و

گیاهان به ما نیازی ندارند و میلیاردها سال است که بدون کمک و دخالت انسان زندگی آرامی دارند و این ما هستیم که برای تکامل و رشد و بلوغ عقلی و روحی به الگویی نظیر گیاهان نیازمندیم. پس باید برای داشتن دنیایی سالم و سبز بکوشیم و ایمان خود را به خداوند مهربان و یکتا بارور و تقویت کنیم.

## فهرست منابع

۱. جوادى آملی، عبدالله، اسلام و محیط‌زیست، تحقیق و تنظیم از عباس رحیمیان محقق، مرکز نشر اسراء، چاپ پنجم، زمستان ۱۳۸۸، قم
۲. حسینی، سیدعلی، طبیعت و کشاورزی از دیدگاه اسلام، مرکز مطالعات و تحقیقات حوزه نمایندگی ولی فقیه در جهاد کشاورزی، موسسه شقایق روستا، چاپ اول، تابستان ۱۳۸۲، قم
۳. طیبی، سبحان و ضرابی، مهناز و شادمان حقیقی، محمد حسین، حفاظت از محیط‌زیست جهانی از منظر مبانی حقوق اسلامی، در کتاب رهیافتهای نوین در پرتو حقوق بین‌الملل محیط‌زیست با دیباچه سیدفضل‌الله موسوی و علی مشهدی و به اهتمام سبحان طیبی، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۵، تهران.
۴. عرب احمدی، مجیدرضا و جوکار، سیدمهدی، ضمان و مسئولیت مدنی تخریب محیط‌زیست از منظر قواعد فقهیه، در کتاب ایران و چالشهای حقوقی بین‌المللی (محیط‌زیست)، تدوین و زیر نظر بابک پورقهرمانی و جمال بیگی و علی صابر نژاد، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۵، تهران
۵. فلاح‌زاده ابرقویی، علی، توحید مفضل خداشناسی در بیان امام صادق (ع)، نشر هدی، چاپ اول، ۱۳۹۰، قم
۶. فهیمی، عزیزاله و مشهدی، علی، اندیشه‌های حقوق محیط‌زیست، انتشارات دانشگاه قم، چاپ اول، ۱۳۹۳، قم
۷. محمدی، طاهر، هر درخت ۲۰۰ هزار دلار، فصلنامه حفاظت شکار و طبیعت، شماره ۱۷، سال پنجم، پاییز ۱۳۸۸، تهران
۸. موثقی، حسن، دیوان بین‌المللی محیط‌زیست در کشاکش آرمان و واقعیت، انتشارات فروزش، چاپ اول، ۱۳۹۰، تبریز
۹. موسوی، سیدفضل‌الله، حق بر محیط‌زیست از دیدگاه اسلام، در کتاب رهیافتهای نوین در پرتو حقوق بین‌الملل محیط‌زیست با دیباچه سیدفضل‌الله موسوی و علی مشهدی و به اهتمام سبحان طیبی، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۵، تهران
۱۰. میرترابی، هدیه سادات و طیبی، سبحان و جم، فرزین، چالشهای حقوق بشری در قبال آوارگان در پرتو تغییرات آب و هوایی (مسئولیت، ابزارها و رژیم بین‌المللی)، در کتاب رهیافتهای نوین در پرتو حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، با دیباچه سیدفضل‌الله موسوی و علی مشهدی و به اهتمام سبحان طیبی، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۵، تهران
۱۱. ولایی، عیسی، اسلام و محیط‌زیست، اندیشه مولانا، چاپ اول، ۱۳۸۸، قم
۱۲. هلالی، لایلا و صدیقیان، عبدالله، نگاهی تطبیقی به مسئولیت مدنی خسارات زیست‌محیطی، در کتاب رهیافتهای نوین در پرتو حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، با دیباچه سیدفضل‌الله موسوی و علی مشهدی و به اهتمام سبحان طیبی، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۵، تهران.